

INESA SZULSKA

Instytut Literatury Polskiej Uniwersytetu Warszawskiego

DYSKUSJA O LITWIE:
JÓZEF IGNACY KRASZEWSKI – HENRYK SIENKIEWICZ
– VINCAS PIETARIS

W dziejach literatury polskiej i litewskiej Józef Ignacy Kraszewski, Henryk Sienkiewicz i Vincas Pietaris uchodzą za klasyków prozy historycznej, przy czym ten ostatni, jako najmłodszy, niewątpliwie „terminował” w szkole warsztatu swoich poprzedników, prowadząc interesujący twórczy dialog na temat interpretacji obrazu Litwy (w tym jako Kresów). Niniejsza analiza poświęcona będzie dość szczególnemu, polemicznemu starciu polskich wizji Litwy na gruncie literatury ościennej w pierwszej litewskiej powieści historycznej *Algimantas* Pietarisa.

Na początek kilka uwag wstępnych. Romantycy polscy pozostawili swoim następcom obraz Litwy poddany daleko idącej idealizacji, którego ukoronowaniem stał się *Pan Tadeusz*, kwintesencja mitu arkadyjskiej idylli – krainy nieprzebranych puszczy i swojskiej szlachetczyzny¹. Kresowość Litwy² w wydaniu Adama Mickiewicza i grona kontynuatorów jego techniki opisu (aż do Henryka Sienkiewicza,

¹ D. Beauvois, *Mit „Kresów wschodnich”, czyli jak mu położyć kres*, w: *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku*, red. W. Wrzesiński, t. IX, Wrocław 1994, s. 97; E. Sękowska, *Obraz domu i sąsiedztwa w „Panu Tadeuszu”*, w: *Mickiewicz i Kresy. Rozprawy przedstawione na międzynarodowej sesji naukowej w Krakowie 4–6 grudnia 1997*, red. Z. Kurzowa i Z. Cygal-Krupowa, Kraków 1999, s. 88–100.

² Posługuję się tym sformułowaniem zgodnie z definicjami Kresów, zawartymi w pracach Bolesława Hadaczka (*Kresy w literaturze polskiej XX wieku. Szkice*, Szczecin 1993); Stanisława Uliaszka (*Literatura Kresów – kresy literatury. Fenomen Kresów Wschodnich w literaturze polskiej dwudziestolecia międzywojennego*, Rzeszów 1994) i Jacka Kolbuszewskiego (*Legenda kresów w literaturze polskiej XIX i XX wieku*, w: *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku*). Gwoli ścisłości dodać należy, że termin ten doczekał się oceny także ze strony litewskich historyków i literaturoznawców – zob. H. Ilgiewicz, *Litewska kontestacja pojęcia „Kresy Wschodnie”*, w: *Europa nieprovincialna, Przemiany na ziemiach wschodniej dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999/ Non-provincial Europe, Changes on the eastern territories of the former Polish Republic (Belarus, Latvia, Lithuania, Ukraine, eastern borderland of the III Republic) in 1771–1999*, red. K. Jasiewicz, przeł. E. Balcerek et al., Warszawa – Londyn 1999, s. 124–131; B. Speiçytė, *„Kresai” lituanistiniu žvilgsniu*, „Prace Bałtyckie. Język – literatura – kultura”, red. N. Ostrowski i O. Vaičiulytė-Romančuk, Warszawa 2003, s. 176–187.

Marii Rodziewiczówny, Józefa Weyssenhoffa), chętnie absorbowwała litewskość jako kostium, przybrany do osłonięcia niepoprawnych politycznie treści, bądź jako malowniczą sielankowo-szlachecką dekorację, z rzadka zaznaczając odmienność charakteru narodu i kultury kraju nad Niemnem.

W zgodnej opinii historyków literatury, bogaty gatunkowo i formalnie dorobek Józefa Ignacego Kraszewskiego, związany tematycznie z Litwą (m.in. poetycka trylogia *Anafielas*, wybrane powieści z cyklu *Dzieje Polski, Kunigas*), pasuje go na pisarza szczególnie kompetentnego w problematyce litewskiej³, a szerzej kresowej⁴. Twórca *Ady*, obficie wyzyskując na potrzeby literatury swoje doświadczenie historyka⁵, ujął w barwną panoramę dzieje Litwy rdzennej, wyjątkowym zainteresowaniem darząc historię państwa i narodu od czasów najdawniejszych aż do momentu zgonu księcia Witolda. W oryginalnej koncepcji historiozoficznej, zawartej w studium *Litwa. Starożytno dzieje*, Kraszewski uznał śmierć tego władcy za zmierzch historii Litwy niepodległej, odtąd skazanej na koegzystencję z innymi nacjami w ramach większego geopolitycznego tworu, jakim była Rzeczpospolita Obojga Narodów, z dominującą rolą Polski. W poetyckiej interpretacji *Witoloraudy*, kraj nad dolnym Niemnem zasługiwał na miano Arkadii w czasach przed przyjęciem chrztu, był to jednak idylliczny obraz litewskiego chłopstwa, troskliwie pielęgnującego własną kulturę ludową i dochowującego wierności wierze przodków. Uniwersum tego świata uległo destrukcji pod presją ingerencji zewnętrznych wrogów i groźbą narzucenia nowej religii, toteż treść *Mindowska i Witoldowych bojów* (a też powieści historycznych osadzonych w realiach średniowiecza) – to pasmo okrucieństw i bratobójczego rozlewu krwi. Niemniej, ukształtowany już zespół cech narodowych, znalazł swoje dalsze rozwinięcie w warstwie szlacheckiej (w sposób nieuchronny ulegającej polonizacji), którą Kraszewski uznaje za spadkobierczynię dawnych cnót (*Boża czeladka, Resurrecturi*). Wizerunek konserwatywnej Litwy, swoistej „oazy przed Europą”⁶, w ewolucyjnej

³ M. Żmigrodzka, „Anafielas”, w: *Zdziewienia Kraszewskim*, red. M. Zielińska, Wrocław 1990, s. 51–64; W.J. Podgórski, *Kraszewskiego cicha rywalizacja z Mickiewiczem*, w: tenże, *Litwa – Polska XIX i XX wieku, inspiracje literackie, kulturalne, oświatowe. Wybór esejów*, Warszawa 1994, s. 66–84; M. Woźniakiewicz-Dziadosz, *Romantyczna Litwa w optyce Kraszewskiego*, w: *Polska – Litwa. Historia i kultura*, red. J. Miziński i J. Święch, Lublin 1994, s. 118–129; M. Litwinowicz, *Litewskie „starożytności” według Kraszewskiego*, „Pamiętnik Literacki” 2003, z. 2, s. 7–27; A. Prymak, „Mam serce litewskie...”. *Litwa Kraszewskiego. Rekonesans*, w: *Obrazy kultury polskiej w twórczości Józefa Ignacego Kraszewskiego*, red. B. Czwońóg-Jadcak, Lublin 2004, s. 149–161.

⁴ E. Czaplejewicz, *Kresy Kraszewskiego. Teoria*, w: *Kraszewski – pisarz współczesny*, red. E. Ihnatowicz, Warszawa 1996, s. 51.

⁵ J.I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. I–IV, Wilno 1840–1842; tenże, *Litwa. Starożytno dzieje, ustawy, język, wiara, obyczaje, pieśni, przysłowia, podania itd.*, t. I–II, Warszawa 1847–1850; tenże, *Litwa za Witolda. Opowiadanie historyczne*, Wilno 1850; tenże, *Sztuka u Słowian, szczególnie w Polsce i Litwie przedchrześcijańskiej*, Wilno 1860.

⁶ Por. J. Bachórz, *Litwa – ojczyzna Kraszewskiego*, w: *Romantyzm, Janion, fantazmaty. Prace ofiarowane profesor Marii Janion na jej siedemdziesięciolecie*, red. D. Siwicka i M. Bińczyk, Warszawa 1996, s. 134.

interpretacji Bolesławity posiada swe głębokie zakorzenie w świecie pogańskim, a mit kresowy⁷, jako projekcja idealnego świata dawnej szlacheckiej, jest jedynie częścią (i konsekwencją) arkadyjskiego mitu Litwy pogańskiej w jego wersji sielankowej. W ujęciu Kraszewskiego zastanawia rozłożenie akcentów – Litwa, to przede wszystkim obszar cenny i atrakcyjny ze względu na trwałość pożądanego wartości etycznych, w drugiej dopiero kolejności kraina malowniczych krajobrazów czy swojskiej codzienności zaściankowego ziemiaństwa⁸. Perspektywa panoramicznej prezentacji dziejów Litwy i jej mieszkańców na przestrzeni dziejów, z pieczołowicie oddanym charakterem kultury ludowej i języka, a także dramatyzmu panowania poszczególnych władców i zbiorowego bohaterstwa (*Krzyżacy 1410*, *Kunigas*), prowadziła w kierunku bogato uargumentowanej korekty postrzegania ziem litewskich wyłącznie w kategoriach kresowej Arkadii. Przy tej okazji wielokrotnie zdarzało się Kraszewskiemu rewidować schematyzm myślenia o sąsiadach znad Niemna, m.in. kwestionować niezbyt chlubny wizerunek „ostatnich dzikusów Europy”, powszechny w pracach historyków niemieckich, eksponujących zacofanie cywilizacyjne i mentalne narodów bałtyckich w średniowieczu⁹. Dodać także należy, że w poglądach politycznych pisarza dotyczących statusu politycznego Polski w wieku XIX (*Sprawa polska w roku 1861*, tomy *Rachunków*) dominowała idea restytucji dawnego kształtu Rzeczypospolitej¹⁰, choć po stronie litewskiej do dziś pokutuje zgoła odmienny wizerunek Bolesławity jako zdeklarowanego zwolennika litewskiego ruchu odrodzenia narodowego¹¹.

⁷ Kraszewski termin „kresy” przyswoił w 1857 roku, przy opracowaniu do druku pamiętników Jana Duklana Ochockiego (zob. J. Kolbuszewski, *Kresy*, Wrocław 1995, s. 19–20). W twórczości literackiej wyraz ten pojawia się zgodnie z osiemnastowiecznym znaczeniem nazwy straży stanowisk pocztowych lub korespondencji otrzymywanej tą drogą (*Historia o Janaszu Korczaku i pięknej miecznikównie, Starosta warszawski, Cet czy lichy, Infantka, Adama Polanowskiego, dworzanina króla Jegomości Jana III, notatki, Za Sasów, Saskie ostatki*). Zgodnie ze znaczeniem eksponowanym przez Wincentego Pola w *Mohorcie*, „kresy” jako oznaczenie Dzikich Pól pojawiają się w powieści *Na królewskim dworze*. W liście do ojca odnaleźć można sformułowanie, że pisarz uznawał siebie za „żołnierza, który stoi na kresach”. Por. list Józefa Ignacego Kraszewskiego do Jana Kraszewskiego, napisany między 9 lutego a 13 lutego 1860, w: J.I. Kraszewski, *Listy do rodziny 1820–1863*, cz. I: *W kraju*, oprac. W. Danek, Kraków 1982, s. 441.

⁸ Figurę domu-dworu kresowego jako azylu przechowującego polską tożsamość narodową, przywołał pisarz w obliczu represji zaborcy na terenach litewsko-białoruskich po powstaniu styczniowym, w opisie dworku Żulin w kobryńskim (*Dwa bogi, dwie drogi*, 1881).

⁹ T. Bujnicki, *Litewscy „barbarzyńcy” w powieściach historycznych Kraszewskiego*, w: *Europejskość i rodzimność. Horyzonty twórczości Józefa Ignacego Kraszewskiego*, red. W. Ratajczak, T. Sobieraj, Poznań 2006, s. 23–32.

¹⁰ Zob. E. Czapiewski, *Między buntem a ugodą. Kształtowanie się poglądów politycznych Józefa Ignacego Kraszewskiego*, Wrocław 2000.

¹¹ Por. M. Niedźwiecka, *J.I. Kraszewski a ruch odrodzenia narodowego na Litwie*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” nr 547, „Prace Literackie” XXII, Wrocław 1981, s. 139–153; *Lietuvių kultūros veikėjų J.I. Kraševskiui*, oprac. B. Genzelis, G. Gustaitė, M. Lukšienė, V. Žukas, Vilnius 1992.

Z kolei w drugiej połowie XIX wieku, właśnie Henryk Sienkiewicz dał najpoważniejszy i najatrakcyjniejszy literacko impuls do aktualizacji romantycznej (w jej wersji poetyckiej i gawędowej) mitologizacji Litwy jako krainy polskiej swojskości, choć podobnie jak Kraszewski, pojęciem „Kresy” obejmował (zgodnie z historyczną etymologią tego słowa) tereny Podola i szerzej Ukrainy¹². Jak wynika z ustaleń Marcelego Kosmana, nazwę „Litwa” stosował pisarz do Wielkiego Księstwa Litewskiego w granicach po zawarciu Unii Lubelskiej, a w znaczeniu węższym – do terenów Auksztoty i Wileńszczyzny¹³.

W znacznym uproszczeniu, zaprezentowany w trzech prozatorskich zbliżeniach (*Trylogii*, *Krzyżakach* i *Dzwonniku*), obraz kraju nad Niemnem, pozwala na rekonstrukcję sienkiewiczowskiej wizji przeszłości i teraźniejszości Litwy. Idąc więc zgodnie z rytmem historii, wizerunek Litwinów z czasów wiktorii grunwaldzkiej jako barbarzyńskich, okrytych skórami wojowników i zabobonnych pogan (*Krzyżacy*)¹⁴, spotkał się z zarzutami strony litewskiej o celowe pomniejszanie rangi udziału wojsk spod znaku Pogoni i księcia Witolda we wspólnym polsko-litewskim zwycięstwie. Z kolei na stronach *Trylogii*, w burzliwych realiach wieku XVII, Sienkiewicz – zwolennik dawnych historycznych więzi obu narodów, powołał do życia wojownika o „ciężkim dowcipie” – Podbipiętę, kreowanego na świętego i polskiego patriotę, uosabiającego cechy stereotypowego Litwina¹⁵, a z drugiej, w jednoznacznie negatywnym świetle, przedstawił księcia Janusza Radziwiłła¹⁶, całość odmalowując na swojsko-sarmackim tle życia lokalnego ziemiaństwa. Ponownie Sienkiewicz, ugruntowujący przyswojony przez Polaków obraz Litwy jako bastionu staroświeckich cnót i wierności Rzeczypospolitej szlacheckiej, traktowany przez laudańską szlachtę jako wielki kronikarz domowej historii¹⁷, wywołał ambiwalentne przyjęcie wśród Litwinów, zyskując miano

¹² List Henryka Sienkiewicza do Jadwigi Janczewskiej z dn. 10 listopada 1913. H. Sienkiewicz, *Listy*, oprac. M. Bokszczanin, t. II, cz. 3 (*Jadwiga i Edward Janczewscy*), Warszawa 1996, s. 415.

¹³ M. Kosman, *Obraz kresów wschodnich w twórczości Henryka Sienkiewicza. Z badań nad kulturą historyczną i polityczną*, w: *Henryk Sienkiewicz – twórca i obywatel*, red. W. Hendzel i Z. Piasecki, Opole 2002, s. 82.

¹⁴ Historyczne zaplecze tego wątku powieści szczegółowo omawia Marceli Kosman, *Sienkiewiczowska Litwa i Wielkie Księstwo Litewskie*, w: *Po co Sienkiewicz? Sienkiewicza tożsamość narodowa: z kim i przeciwko komu? Warszawa – Kiejdany – Łuck – Zbaraż – Beresteczko*, red. nauk. T. Bujnicki i J. Axer, Warszawa 2007, s. 172–182.

¹⁵ Zob. A. Prašmantaitė, *Stereotyp Polaka i Litwina*, w: *Obcy, sąsiedzi, niechciani partnerzy?*, red. K. Glass, Z. Puślecki, B. Serloth, Poznań – Toruń 1995, s. 102–103; K. Buchowski, *U źródeł mitów, stereotypów i uprzedzeń*, w: tenże, *Litwomani i polonizatorzy. Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, Białystok 2006, s. 34–38.

¹⁶ H. Wisner, *O czarnej legendzie Janusza Radziwiłła*, w: *Antologia Wileńska*, t. III *Na rubieżach*, red. R. Karaś i E. Habowski, Warszawa 2000, s. 587–596; T. Bujnicki, *Janusz Radziwiłł. Zdrajca czy zbawca?*, w: *Po co Sienkiewicz?*, s. 191–192.

¹⁷ T. Bujnicki, *Sienkiewiczowska „Lauda”*, w: *Przeszłość odległa i bliska. Księga pamiątkowa na 60-lecie urodzin Marcelego Kosmana*, red. K. Robakowski i in., Poznań 2000, s. 59–65.

wyznawcy tęsknot polskiego paternalizmu i szowinizmu¹⁸. Wreszcie w momencie nasilenia się antagonizmów narodowych razem z Bolesławem Prusem i Elizą Orzeszkową, wystąpił przeciwko szarganiu wspólnej historycznej pamięci, apelując o poszukiwanie spóźnionej zgody w obliczu dogasania mrzonek o restytucji dawnego państwa Jagiellonów (*Dzwonnik*)¹⁹. W każdym z omówionych przypadków sienkiewiczowska interpretacja z powodzeniem scalała w wyobraźni czytelników różne jakościowo, regionalne odmienności w terytorialnie spójną wieloetniczną Rzeczpospolitą, przyczyniając się do umacniania się polonocentrycznych mitów politycznych.

Czas na prezentację trzeciego uczestnika tej rozpisanej na ponad półwiecze refleksji o Litwie. Vincas Pietaris (1850–1902), pisarz i publicysta, lekarz z zawodu, mieszkający w głębi Rosji (w Demiańsku, później Ustiużnem), w historii literatury litewskiej zapisał się jako autor *Algimantasa*, pierwszej powieści historyczno-przygodowej²⁰. Mistrzami warsztatu dla litewskiego pisarza stali się znani i poczytni autorzy obcy, współtworzący formę gatunku – Walter Scott, Maurycy Jokai, Michał Zagoskin, a także pisarze polscy – Józef Ignacy Kraszewski i Henryk Sienkiewicz²¹.

Litewscy historycy literatury genezę rodzimej powieści historycznej skłonni są wiązać z napiętą atmosferą narodowościowych i politycznych dyskusji polsko-litewskich przełomu wieków XIX i XX, gdzie szczególnie sienkiewiczowska wizja Litwy miała odegrać rolę swoistego katalizatora, wymuszającego powstanie stosownej riposty:

Jeżeli zrozumienie historii narodu jest pierwszym krokiem w kierunku narodowej sztuki (teza romantyzmu), to i literatura litewska koniecznie musiała stworzyć powieść historyczną. Stało się to narodowym punktem honoru, kiedy w utworach Henryka Sienkiewicza wielkie postacie z czasów Wielkiego Księstwa Litewskiego (Witold, Janusz Radziwiłł) zostały pogardliwie pomniejszone, a postacie litewskiego pochodzenia (Podbipięta) komicznie odmalowane²².

¹⁸ O recepcji dzieł Henryka Sienkiewicza wśród Litwinów w XIX–XX wiekach pisali: M. Jackie-wicz, *Literatura polska na Litwie XVI–XX wieku*, Olsztyn 1993, s. 201–204; B. Kałęba, *Litwini w okresie odrodzenia narodowego o Sienkiewiczu*, [w:] *Po co Sienkiewicz?*, s. 183–190; I. Szulska, *Henryk Sienkiewicz na Litwie. Z dziejów litewskiej recepcji pisarza*, w: *Henryk Sienkiewicz w kulturze polskiej*, red. T. Bujnicki, K. Stępnik, Lublin 2007, s. 441–452.

¹⁹ E. Paczoska, *Pogranicza i ograniczenia. Pozytywiści wobec kresów*, w: *Pozytywizm i negatywizm. My i wy po stu latach*, red. B. Mazan przy współpracy S. Tyneckiej-Makowskiej, Łódź 2005, s. 260–264.

²⁰ W odniesieniu do powieści w litewskiej terminologii literackiej funkcjonuje podział na „romanas” i „apysaka” (por. ang. *romance* – *novel*). *Algimantas* uznaje się za pierwszy litewski *romance* – „romanas”.

²¹ Co ciekawe, właśnie „na tematy litewskie” powstały pierwsze dziewiętnastowieczne polskie powieści przygodowe: *Matylda i Danił*. *Powieść żmudzka oryginalna* (1806) i *Astolda, księżniczka z krwi Palemona pierwszego księcia litewskiego czyli Nieszczęśliwe skutki namiętności, powieść oryginalna z historii litewskiej* (1807) Anny Mostowskiej oraz *Pojata, córka Lezdejki albo Litwini w XIV wieku* (1826) Feliksa Bernatowicza.

²² V. Kubilius, *Lietuvių literatūra ir pasaulinės literatūros procesas*, Vilnius 1984, s. 311.

Wspomnienia poety i publicysty Aleksandra Dambrauskasa-Jakštasa pozwalają śledzić kulisy powstawania *Algimantasa*:

Bardzo wcześnie Pietaris w swoich opiniach wyrażał przesadne wywyższanie talentu Sienkiewicza. Starałem się nieco ostudzić jego entuzjazm, dowodząc, że w Sienkiewiczu pierwsze miejsce zajmuje Polak, a dopiero później artysta-pisarz. Później, Pietaris, po przeczytaniu *Krzyżaków*, sam się przekonał, że talent Sienkiewicza jest nierówny, słabnie. Ośmielony tym, P[ietaris] zaczął pracę nad *Algimantasem*²³.

Nieskrywany zachwyt nad talentem polskiego noblisty przyćmił jednak niesatysfakcjonujący naszych sąsiadów wizerunek Litwinów w *Trylogii* i *Krzyżakach*²⁴, czemu Pietaris dał wyraz w krytycznej recenzji, ogłoszonej w 1901 roku na łamach pisma „Žinyčia”²⁵. Jednocześnie, ten aktywny działacz ruchu litewskiego odrodzenia narodowego, podjął się trudu stworzenia odpowiedniej korekty, weryfikującej niekorzystny, ugruntowany przez obcych kronikarzy i pisarzy²⁶, obraz Litwy jako zacofanego cywilizacyjnie pogańskiego kraju (przekładając na język krytyki literackiej, mamy do czynienia ze zjawiskiem wąsko pojmowanej intertekstualności – aktywną reakcją tekstu późniejszego na wcześniejsze²⁷).

Schemat fabularny powieści *Algimantas* (powstałej w latach 1900–1901, pierwodruk – 1904)²⁸ osnuty został wokół historii rywalizacji litewskich książąt – Algimantasa i Aršusisa, ubarwionej licznymi przygodami bohaterów na tle obyczajowo-społecznej prezentacji pogańskiej Litwy przełomu XII i XIII wieku. Viktoras Katilius, w monografii *Vinco Pietario akiračiai*, zaproponował bardzo inspirujące, moim zdaniem, spojrzenie na tę powieść poprzez analogię do *Starej baśni* Józefa Ignacego Kraszewskiego:

W dziwny sposób najściślej z powieścią walterscottowską, a zarazem i z *Algimantasem* Vincasa Pietarisa, związany jest nie najbardziej litewski, lecz polski utwór Józefa Kraszewskiego *Stara*

²³ Cit. za: V. Katilius, *Prie Lietuvos lopšio („Algimantas“)*, w: tenże, *Vinco Pietario akiračiai*, Vilnius 1992, s. 197; przekład I. Szulska.

²⁴ J. Masionis, *Lietuvių literatūra*, cz. III, Chicago 1970, s. 14.

²⁵ Savasis [Vincas Pietaris], *Istoriška verčia istoriško Sienkiewicz'iaus romano „Kryžai“, „Žinyčia“* 1901, nr 3, s. 19–22. Odpowiedzią na sienkiewiczowską wizję bitwy pod Grunwaldem stał się dość słaby pod względem literackim dramat historyczny Pietarisa *Kova ties Žalgiriais (Bitwa pod Grunwaldem)* (1906), ukazujący w krzywym zwierciadle króla Jagiełłę i królową Jadwigę, ich kosztem idealizacyjnie wywyższający zasługi księcia Witolda i udział Litwinów w zwycięstwie nad Zakonem.

²⁶ Zob. V. Pietaris, *Prakalba*, w: *Algimantas, arba lietuviai XIII šimtmeityje. Istoriška apysaka*, Vilnius 1989, s. 15.

²⁷ Zgodnie z kryteriami Henryka Markiewicza, *Odmiany intertekstualności*, w: tenże, *Literaturoznawstwo i jego sąsiedztwa*, Warszawa 1989, s. 210.

²⁸ Pierwsze dwie części powieści zostały wydane po śmierci pisarza (w edycji Antanasa Milukasa) w USA jako *Algimantas, arba Lietuviai XIII šimtmeityje, istoriška apysaka*, parasze Dr. V. Pietaris, Schenandoah Pa.: Lietuvių Katalikų Spaudos Bendrijos Spauštuvėje, 1904–1905 (jako 5 tomów pisma „Dirva-Žinynas“).

baśń (1876). Z *Algimantase*m łączy go wspólny temat: Kraszewski przedstawia powstającą w IX wieku Polskę, zaś Pietaris – powstawanie Litwy na granicy wkroczenia w wiek XIII (czyś Mendoga) – to obraz narodzin dwóch organizmów państwowych²⁹.

Rzeczywiście, w obu powieściach centrum konstrukcyjne stanowi konflikt skłóconych ze sobą odłamów dynastii książęcej: rdzennie polski Piast Ziemowit wobec Chwostka, przesiąkniętego niemieckim duchem – podobnie patriotyczny litewski ród Algimantasa wobec znajdującego się pod wpływem Rusi orszańskiego księcia Aršusisa, w każdym z tych przypadków ostateczne zwycięstwo odnosi wódz-patriota. Ponadto utwory Kraszewskiego i Pietarisa łączy temat budowania podstaw państwowości w realiach zmierzchu pogaństwa i wkroczenia chrześcijaństwa. Świat dawnych Polan w *Starej baśni* (a także Litwinów w *Witoloraudzie* i *Kunigasio*), podobnie jak bałwochwalczych Litwinów u Pietarisa, zadziwia rozbudowaną obrzędowością uroczystości rodzinnych i praktyk pogańskich (sobótki czy świąt ku czci bogini Mildy), choć niewątpliwie cieszący się uznaniem historyk Litwy – Kraszewski, znacznie górował przygotowaniem do tego zadania nad amatorem Pietaristem³⁰. Znamiennym rysem pisarstwa litewskiego twórcy jest daleko posunięte uwspółcześnianie przekazu – wprowadzanie do świata powieści znacznie późniejszych elementów obyczajowości (pieśni, tańców, zabaw, imion bohaterów, stylizacji gwarowej) z rodzimych okolic Mariampola i Suwalszczyzny, wskutek czego dochodzi do swoistego symultanicznego nałożenia się Litwy trzynastowiecznej i dziewiętnastowiecznej (takterka jakże odmienna od Kraszewskiego i Sienkiewicza, dbałych o wierny w historyczno-obyczajowych szczegółach obraz epoki).

Ponadto Viktoras Katilius zwraca uwagę na pewną osobliwą cechę obu utworów, mianowicie, wkomponowanie w przesłanie powieści, mniej lub bardziej jawnej sugestii o szczególnym powinowactwie pogańskiego panteizmu i chrześcijańskiego monoteizmu w chwili przyjmowania chrztu (zasady etyczne pozytywnych bohaterów bliskie zasadom dekalogu, tajemniczy znak ryby w *Algimantasie*)³¹. Stąd już tylko krok do utożsamienia niewinnej wiary pogańskiej i ideału „modelowego chrześcijaństwa” (utrwalonego wcześniej przez Jana Jakuba Rousseau,

²⁹ V. Katilius, op. cit., s. 195–196; przekład I. Szulka.

³⁰ Vincas Pietaris dobrze znał polskie prace historyczne poświęcone Litwie, m.in. Teodora Narbutta (z którego czerpał inspiracje twórcze także Kraszewski) i Adama Honorego Kirkora; ponadto na łamach ówczesnej litewskiej prasy publikował artykuły z dziejów własnego kraju. Zob. G. Ilgūnas, *Vincas Pietaris – draudžiamos lietuviškos spaudos bendradarbis*, „Metai” 2004, nr 12; tenże, *Vincas Pietaris*, Vilnius 1987. Pisarz jako pasjonat archeologii prowadził także lokalne badania krajoznawczo-etnograficzne, doszukując się rzekomych śladów obecności dawnych Litwinów w Rosji, w jego spuściznie rękopiśmiennej zachowały się także wątpliwej wartości przyczynki językoznawczo-etymologiczne na ten temat. Z uznaniem o historycznym podłożu powieści Vincasa Pietarisa pisał litewski historyk Alyvdas Nikžentaitis, *Ar istorinis V. Pietario romanos „Algimantas”?*, w: V. Pietaris, *Algimantas*, s. 406–420.

³¹ V. Katilius, op. cit., s. 196.

Joachima Lelewela, Simonasa Daukantasa, Jonasa Basanavičiusa). Korekta wizerunku dzikiego, pozbawionego moralnych zasad i zabobonnego Litwina z czasów średniowiecza, przebiega na kilka sposobów: następuje nadanie znamion chrześcijańskiej etyki tradycyjnej religii przodków, przy jednoczesnym wprowadzeniu pierwszych oznak przyjęcia chrześcijaństwa i podkreśleniu obecności konwertytów, którzy z czasem wracają do panteizmu³². Dodać należy, że także rozbudowana scena sejmowego posiedzenia dowodzi istnienia własnego, sprawnego systemu władzy, opartego na ścisłych normach prawnych, a liczne batalistyczne opisy potwierdzają wprawę Litwinów w sztuce wojennej i ich męstwo na polu walki. Co prawda, kreacja obrazu idyllicznej krainy-Litwy, często w swojej treści bardziej „chrześcijańskiej” niż czyhający na nią ochrzczeni wrogowie, po doświadczeniach polskiego (a wkrótce litewskiego) romantyzmu, nie należy do oryginalnych, może być jednak potraktowana jako głos wyraźnie polemiczny wobec wizerunku dzikości i barbarzyństwa Litwinów, utrwalonego w *Krzyżakach* Sienkiewicza.

Moim zdaniem, lekturę *Algimantasa* może wzbogacić jeszcze jeden kontekst rodem z Kraszewskiego, na który wskazywałaby zastanawiająca bliskość schematu fabularnego litewskiego utworu z powieścią „z podań litewskich” *Kunigas* (1882). Intrygująco wypada tu już zbieżność tytułów: Algimantas – to imię głównego bohatera, także młodego litewskiego księcia, znamienne, iż w całej powieści Pietarisa władcy litewscy tytułowani są dawną formą „kunigas”³³. Jeszcze ciekawsze podobieństwa ujawniają się w momencie, kiedy spróbujemy przedstawić losy tytułowych bohaterów jako ciąg sekwencji, wyznaczających poszczególne etapy rozwoju akcji³⁴:

<i>Kunigas</i>	<i>Algimantas</i>
1) Porwanie kilkuletniego litewskiego księcia, zmiana imienia	
Przez Krzyżaków (zmiana z Marger/na Jerzy)	Przez oddział wojska ruskiego księcia Romana (zmiana z Algimantas/na Danyla)
2) niewola na obczyźnie (nieznajomość pochodzenia ma być wykorzystana na korzyść wrogów)	
u Krzyżaków w Malborku	u księcia Wołynia i Halicza Romana
3) uświadomienie pochodzenia i tożsamości	
Spotkanie Litwina Rymosa	Spotkanie Litwina Dimitrasa mówiący po litewsku ptak w klatce
4) ucieczka z niewoli	
W towarzystwie Litwinów i za ich pomocą	W towarzystwie Litwinów i za ich pomocą
5) odnalezienie matki i rozpoznanie syna poprzez znak na ciele	
Reda rozpoznaje syna w Romowe	Tranaitienė rozpoznaje syna we własnym zamku

³² Ibidem, s. 236–237.

³³ Por. artykuł V. Pietarisa *Seniausios žinios. Kionig – kunigas. Trakų vaivadystė. Apie Samogitos prasmę ir gražumą dainų*, „Žinyčia” 1901, nr 4–5.

³⁴ Podobnie skonstruowany wątek losów syna Mieszka – Własta występuje w *Luboniach* (1876). Skupię się jednak na prześlędzeniu „miejsc wspólnych” *Kunigasa* i *Algimantasa*, bowiem ta właśnie powieść Kraszewskiego była lepiej znana naszym sąsiadom.

6) odzyskanie władzy, małżeństwo, walka

Marger władcą zamku Pillen	Algimantas władcą zamku w Kirsnie
Małżeństwo z Baniutą	Małżeństwo z Danutą
Bohaterska obrona twierdzy przed Krzyżakami	Bohaterska obrona zamku, wojna z Aršusisem

7) dalsze losy bohatera

Samobójcza śmierć na stosie	Zemsta na wrogach, panowanie w całej Litwie
-----------------------------	---

Pomimo, iż poszczególne ogniwa fabuły w powieści Pietarisa zostały dodatkowo ubarwione kilkakrotną zmianą imienia, niespodziewanymi zwrotami akcji, knowaniami wrogów, wyodrębnione przez mnie wydarzenia są bliźniaczo podobne (za wyjątkiem finału) i trudno uznać to za przypadkową zbieżność. Niemal identycznie prezentuje się sylwetka młodego księcia, kreowanego na walecznego władcę i patriotę, choć w obu utworach światopogląd bohatera uzyskał inną argumentację: Jerzy zostaje wychowany w wierze chrześcijańskiej, co w momencie zetknięcia się z wiarą przodków buduje w nim wewnętrzny konflikt, natomiast Algimantas nie przyjął chrztu w obrządku prawosławnym (ukazanym w negatywnym świetle), więc dylematy natury religijnej nie obciążają powrotu Litwina do ojczyzny.

Z drugiej strony, Pietaris, zauroczony mistrzowskim warsztatem Sienkiewicza, podobnie wykorzystał walterscottowską formułę powieści awanturniczo-przygodowej z wątkiem romansowym (stąd tajemnica pochodzenia, porwania protagonistów, pojedynki, szpiegdy w przebraniu kupców, rabusie, nagłe wybawienia z opresji, niewidomy śpiewak, ukryty skarb), co sytuuje *Algimantasa* w pobliżu rozwiązań *Trylogii* (ten pierwszy pod względem stylu wyraźnie ustępuje obrazowości języka Litwosa, a także wcześniejszej *Starej baśni*). Autor litewskiej powieści, podobnie jak jego polscy poprzednicy, chętnie bazujący na strategii powieści popularnej³⁵, wyraziście zarysował konflikt dwóch wizji Litwy: Herosa Algimantasa (siły patriotycznej, konsolidującej Litwinów w walce, w imię budowania niezależnego potężnego państwa) i Demona Zła – wuja Aršusisa (groźnego pierwiastka destrukcyjnego osłabiającego naród od wewnątrz poprzez konflikty władzy), a właśnie przed takim zagrożeniem, wewnętrzną anarchią w państwie, wielokrotnie przestrzegali zarówno Kraszewski, jak i Sienkiewicz. Tę dychotomię podkreśla struktura przestrzeni, tylko zamiast grozy Dzikich Pól i piękna krajobrazów Ukrainy, podziwianych przez Skrzetuskiego podczas podróży na Sicz (paradoksalnego zestawienia *locus amoenus* i *locus horridus*), proponuje Pietaris przestrzeń przygody równie rozległą i (podobnie jak polskie Kresy) nieujęta w ścisłe ramy granic – od ojczystych terenów południowej Litwy nad Szeszupą po Wołyń.

³⁵ Por. A. Sikora, „Dzieje Polski w obrazach fabularnych” Józefa Ignacego Kraszewskiego jako przykład beletrystyki popularnej, w: *Powieść historyczna dawniej i dziś*, red. R. Stachura, T. Budrewicza, B. Faron, przy współpracy K. Gajdy, Kraków 2007, s. 121–133; T. Żabski, *Twórczość Sienkiewicza a literatura popularna i kultura masowa*, w: *Po co Sienkiewicz?*, s. 54–63.

Tropienie „miejsz wspólnych” warsztatu literackiego Pietarisa i polskich powieściopisarzy wymaga wprowadzenia kolejnej, nieco szerszej płaszczyzny – kryterium specyfiki epickiego myślenia, integralnie wpisane w przesłanie powieści „o dziejach”. Współczesny litewski badacz tej problematyki Gintaras Lazdynas, śledząc rozwój litewskiej powieści historycznej w kontekście zmian gatunkowych, stwierdza:

Według artystycznej formy Vincasa Pietarisa *Algimantas* jest *romance*, ale jego wewnętrzne sedno – bardziej konceptualnie i konsekwentnie niż w jakimkolwiek innym litewskim utworze wciela bohaterską epicką świadomość. Model fabularny *Algimantasa* jest mało skomplikowany: pierwotny „złoty wiek” – jego utrata – odzyskanie. Taki schemat charakterystyczny jest właśnie dla myślenia epickiego lub przedhistorycznego (por. „wieki” Hezjoda), a równocześnie – także dla poglądów racjonalistycznego ewolucjonizmu (Giambattisty Vico, Jana Jakuba Rousseau)³⁶.

Kunigas Kraszewskiego, widziany z tej perspektywy, pozostaje literacką ilustracją na poły legendarnej obrony twierdzy Pillen zaczerpniętej ze średniowiecznych kronik. Homerycka stylizacja w kreacji obdarzonego nadzwyczajną siłą Erdivilasa, opisy starć i potyczek oraz kulminacja zaakcentowana w finale powieści Pietarisa, zbliża *Algimantasa* do epickiego stylu *Trylogii*³⁷.

Znamienne, iż wszystkie omawiane tu utwory, łączą całkiem współczesne intencje: antygermanizacyjne (*Starej baśni*, *Kunigasa*, *Krzyżaków*), konsolidujące siły polskiego narodu wobec zagrożeń czasów zaborów oraz niepodległościowo-antycarskie *Algimantasa*. Nader współcześnie brzmi finał litewskiej powieści, eksponujący oryginalny charakter i potęgę własnego narodu, z trudem uwalniającego się od postrzeganych jako zagrożenie więzów kulturowych z sąsiadami; skierowana w przyszłość wizja Litwy, według Pietarisa wchodzi w konflikt z omówionymi wcześniej poglądami polskich pisarzy:

Między nami było jakby zaćmienie umysłu, powstały niesnaski. Wielki i liczny naród nasz stracił ziemię, zabrakło nauki. Nasz upadek i waśnie wykorzystali Niemcy, Rosjanie i inni sąsiedzi... Teraz wraca trzeźwy umysł, wraca miłość do rodaków, języka, strojów i wszystkiego co własne... Jedni zaczynają troszczyć się o ratunek rodaków, inni w razie niebezpieczeństwa już nie szukają schronienia u obcych, gdzie go nie znajdują, tylko lgną do swoich. [...] Litwa jeszcze spała. Lecz i ona miała nabrać mocy w potężnych dłoniach Algimantasa, Erdivilasa, Skirmuntasa. Przygotowywała się być silną, mocną... Sami wrogowie ją dźwignęli³⁸.

³⁶ G. Lazdynas, *V. Pietario „Algimantas”: istorinis mitosofinis herojinis epas*, w: tenże, *Romano struktūrą formavimasis Lietuvoje: nuo „Algimanto” iki „Altorių šešėlių”*, Kaunas 1999, s. 199; przekład I. Szulska.

³⁷ Zob. L. Ludorowski, *O postawie epickiej w „Trylogii” Sienkiewicza*, Warszawa 1970; A. Wilkoń, *O języku i stylu „Ogniem i mieczem” Henryka Sienkiewicza*, Warszawa – Kraków 1976; T. Bujnicki, *Siedemnastowieczny epos narodowy a „Trylogia” (świat wojny)*, w: tenże, *Światopogląd i poetyka. Szkice o powieściach historycznych Henryka Sienkiewicza*, Rzeszów 1999, s. 55–56; A. Opacka, *Litewska epopeja J.I. Kraszewskiego. Szkice o „Anafielas”*, seria „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach” 1988, nr 972.

³⁸ V. Pietaris, *Algimantas, arba lietuviai XIII šimtmetyje. Istoriska apysaka*, s. 405; przekład I. Szulska.

W świetle przeprowadzonych przeze mnie rozpoznaw powieść *Algimantas* Vincasa Pietarisa jawi się jako ciekawe pole wielorakich, treściowych i artystycznych interakcji z wybranymi utworami Kraszewskiego i Sienkiewicza. Na dziewicznym gruncie litewskiej prozy historycznej, starsza (powstała w latach czterdziestych XIX wieku) wizja Litwy twórcy *Anafielas* służyła często jako ukryta broń przeciwko przesłaniu utworów autora *Krzyżaków*, choć nadano jej bardziej aktualną wymowę. Z kolei na płaszczyźnie rozwiązań formalnych uznanie, jakim cieszy się pierwsza litewska powieść historyczno-przygodowa, jak się wydaje, w równym stopniu przypada w udziale polskim dziewiętnastowiecznym mistrzom prozy historycznej.

***Discussion about Lithuania:
Józef Ignacy Kraszewski – Henryk Sienkiewicz – Vincas Pietaris***

Summary

The article: *Discussion about Lithuania: Józef Ignacy Kraszewski – Henryk Sienkiewicz – Vincas Pietaris* introduces a comparative analysis of these authors' projects of a literary rendition of past and present Lithuania since 1840's until the beginning of the twentieth century. According to Józef Ignacy Kraszewski, the image of Lithuania as the North-Eastern Borderland, perceived as a projection of an ideal world by the former nobility, is derivative of the Lithuanian pagan Arkadia myth, in its idyllic version. On the other hand, Sienkiewicz who refers to the Romantic tradition of the Niemen riverside description, reinforces Polonocentric political myths. Discussed as a creative dialogue with his masters Pietaris' *Algimantas*, the first Lithuanian historical novel, becomes an interesting example of a polemical confrontation of Polish visions of Lithuania in the context of the literature of the neighbouring nations.